

Hargittay Emil

A MAGYAR MANIERIZMUS IRODALOMSZOCIOLÓGIÁJÁHOZ

/A nyomtatott könyv kérdései/

Klaniczay Tibor egyik újabb, az európai szakirodalom legfrisebb eredményeit áttekintő tanulmányának /KLANICZAY 1970/ néhány megállapítása feltétlenül továbbgondolkodásra készítet. A szerző említett tanulmányában sorra veszi azokat a mozzanatokot, amelyek következménye a reneszánsz válsága lett, majd jellemzi azokat a tényeket, melyek a kialakult új átmeneti stílusnak, a manierizmusnak a sajátjai. Lényegében a XVI. századi európai háborúk, gazdasági változások, földrajzi és egyéb felfedezések következményeiről, egy refeudalizálódási folyamatról, az intellektuális válságról, kiábrándulásélményről és ezek velejáróiról van szó. Az arisztotelianizmussal szemben virágzásnak induló platonikus metafizikáról és sztoicizmusról, az ezoterikus gondolkodásmód terjedéséről és a mágiáról, bizonyos kozmopolitizmusról és interkonfesszionalizmusról.

A manierizmus e, szinte csak jelszószerűen jellemzett tudati szinten megjelenő sajátosságainak az irodalmi és művészeti életben megvan a maga művelődéstörténeti-szociológiai kerete, amint erre Klaniczay utal is. /250-255. p./

"A manieristák a kor szellemi elitjét alkották, működési körük, tevékenységük szociológiai kerete is az udvar, az akadémia, a titkos társaság és a magány." /250. p./

A továbbiakban ezt az állítást néhány külföldi és magyarországi példával támasztja alá. Mindez arra ösztönözhet, hogy esetleg lehetséges volna egy induktív kiindulással,

a korszak irodalmi életének kereteit vizsgálva, eljutni azokhoz a sajtóságokhoz, amelyek más feltételek alapján az addigiaktól különböző, a manierizmus jellegzetességeit hozták létre.

Nem véletlen, hogy vannak, akik megkérdőjelezik a *manierizmus* kifejezés használatát. /Pl. KLANICZAY 1971, 308. p./

Hiszen nemcsak a reneszánszhoz és a barokkhoz való viszonya tekinthető vitás kérdésnek, de egyáltalán szerepe, sulya, elterjedtsége, létmódja is. Nyilván nem vállalkozhatok itt arra, hogy e kérdések bármelyikére is választ adjak, csupán indokolni kívánom a kategória használatát:

"A manierizmus elválaszthatatlan része ... a reneszánsznak, annak utolsó fázisa, kései áramlata. Megjelenése mindenütt összefügg a reneszánsz válságjelenségeivel, gazdasági, társadalmi, politikai katasztrófaival, a reneszánsz kultúra társadalmi bázisát alkotó erők megrendülésével. Itáliában első jelei már az 1520-as években megjelennek, kibontakozása pedig a század második felére esik. Európa többi országában a század utolsó évtizedeiben figyelhető meg kialakulása, 1600 körül pedig többnyire már végleg alulmarad a barokkal szemben. A reneszánsz Európa peremén, Angliában, Skandináviában és Kelet-Európában azonban még a XVII. század első évtizedeire is kiterjednek hullámverései."

/KLANICZAY 1975, 10-11. p./ A manierizmussal kapcsolatos legnagyobb gond azonban nem is kronológiázása, hanem elkülönítése a reneszánsz és barokk jelenségektől. A legtöbb esetben nem tisztán elkülöníthető esetekkel találkozunk. Ezért a manierizmust nem tekinthetjük kizárólagos, csak uralkodó stiluskategóriának, amellyel egy időben más művészeti megoldások, válaszok is létezhetnek. Ezt a klasszifikációt mégis azért előnyös használunk, mert lehetővé teszi a differenciáltabb szemléletet, még gátjaival ?

együtt is. Tehát esetünkben egyrészt időszakjelölő, másrészt tényleges meglétét igyekszünk igazolni közvetve a dolgozat vizsgálataival is. Azokra a gazdaságilag-társadalmilag meghatározott körülményekre vagyunk kíváncsiak, amelyek lehetővé tették, illetve kialakították, meghatározták a XVII. század elején Magyarországon az irodalmi műveltséget. S - amint említettük - az is fontos, hogy ezek a szociológiai alapok mennyiben járultak egy, legalább egyes területeken manieristának nevezhető tudat kialakulásához.

Az *irodalom szociológiai vizsgálatának* a XVIII. századtól kezdve erős hagyományai vannak. /Ld. VAJDA György Mihály 1966, 432-437. p./ E szemléletmódtól azonban csak rendszerő szempontokat, s nem perspektívát veszünk. Az eddigi irodalomszociológiai vizsgálatok kiindulásukat tekintve kétféleképpen csoportosíthatók. Ezek az irodalom és társadalom viszonyának, egymást feltételező kapcsolatának két alapvető jellegzetessége mellett foglalnak állást: vallják egyrészt az irodalom társadalmi meghatározottságát, másrészt azt, hogy az irodalom a társadalom kifejezése is egyben. Esetünkben a teljességre törő igény szerint mindkét szempont kidolgozásra vár, itt azonban csak az irodalom létrejöttének egy nélkülözhetetlen társadalmi kerete vizsgálatára keríthetünk sort. A teljesség még ebben az esetben sem valósulhatott meg, ugyanis most csak a nyomtatott könyv kultúrájának kérdéseit vesszük számba. Ez a legfőbb oka annak, hogy a manierizmus irodalomszociológiájának egyelőre csak kevés tanulságát nyerhetjük. Fentebb vázolt feltevésünk azonban bizonyára igazolódik a téma mélyebb és teljességre törekvő későbbi kutatása után. Ennek teljes körvonalazása a következők szerint hozható létre. Vizsgálni kell:

1. az író-mű-társadalom között kommunikációs lehetőségeket, viszonyokat,
2. a szóbeliséget, tekintettel a folklór-irodalom viszonyra,
3. az írásos műveltséget, egyrészt a kéziratosságot,
4. másrészt a nyomtatást, ezzel kapcsolatban a nyomdászatot, a könyvtárakat, az irodalom megjelenési formáit, műfajait,
5. a színjátszást,
6. az iskolázást,
7. az írók és mecénások személyi kapcsolatait,
8. mindezt a megfelelő-társadalmi-történelmi környezet elemzésével.

Ez a vázlat természetesen részletesebb kifejtést igényel. E helyen azonban csak a nyomtatott könyv kulturájával kapcsolatos néhány kérdésre kereshetünk választ. Látható mind-ebből, hogy itt egy nagyobb munka, illetve koncepció, feltevés körvonalai bontakoznak ki, melynek csak egy részletét vizsgáljuk. A fentiek kifejtése tehát a nagyobb távlat ismertetése, másrészt a tudatos vizsgálat eltökélt szándékának jelzése miatt volt szükséges.

II.

A magyarországi, XVII. század eleji nyomtatott könyv kulturájának ismertetését aligha indíthatjuk anélkül, hogy legalább felszínesen ki ne tekintenénk a másik két fontos kommunikációs közvetítő csatornára, a *szóbeliségre*, és a *kéziratosságra*.

Azokat a véleményeket szeretnénk támogatni, amelyek a Magyarországi *kulturkommunikációs folyamatban* a következő három periódust különböztetik meg: 1. a szóbeliség tulsulya, melynek idején a rá jellemző sajátságok egy része /pl. a variálás/ megjelenik a kéziratos hagyományozásban is /ez időszak körülbelül a XVI. század elejéig, a könyvnyomtatás elterjedéséig tart/ 2. a szóbeliség és az írásos /vagyis kézirásos és nyomtatásos/ kulturközvetítés egyensúlyi ideje /kb. a XVI-XVIII. századig/ 3. végül az irodalmi kommunikáció tulsulyba kerülése /XIX-XX. század/. E periodizáció pontosan jelzi a most tárgyalt korszak helyét e folyamatban. Ahhoz, hogy e kérdéskört részletesebben elemezzük, további vizsgálatokra van szükség. /Ezzel kapcsolatban csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az 1600 és 1635 közötti időből 51-53 db kéziratos énekeskönyv, illetve versgyűjtemény maradt ránk s ez körülbelül fele a hasonló jellegű nyomtatványoknak./
Térjünk rá ezek után a korabeli nyomdászat és a nyomdatermékek elemzésére.

III.

A Régi Magyarországi Nyomtatványok következő, második kötetű kéziratos anyaga, amely az 1601 és 1635 közötti anyagot dolgozza fel, nagy segítségemre volt dolgozatom előkészítésében. /Elsősorban Borsa Gedeonnak és Hervay Ferencnek tartozom köszönettel a munkatársak közül./ Az előkészítés alatt álló anyagot természetesen fel kellett dolgoznom a szintetizálás érdekében, másrészt, csak a már meglévő előmunkálatokra támaszkodhattam./ Még csak azt bocsátom előre, hogy a történelmi Magyarországon nyomtatott bármilyen nyelvű és a külföldön készített magyar nyelvű művekről van szó.

Korabeli nyomdászatunkat nem szemlélhetjük elszigetelten. Elsősorban a XVI. századi előzményekre kell tekintettel lennünk. Ezek szerint a XVI. században országsgazerte 27 nyomda működött /Ld. FITZ 1959, 107. p./, a századforduló táján pedig 10. /Ld. BALLAGI 1878, 71-72. p./ Az 1601-35-ig működött nyomdáink száma: 15. E nyomdák működése azonban időszakos, legtöbbször a hirtelen megszűnés veszélyétől fenyegettetve, s majd minden esetben kiszolgáltatva kisszámu működtetője bizonytalan életsorsának. Mielőtt e kérdésről részletesebben szólnánk, vegyük sorra említett XVII. századi nyomdáinkat. Érdemes a területi elterjedtségre figyelniük.

1. Bártfa: 1601 és 1635 között 22 évig működött megszakitásokkal
2. Brassó: mindössze két évig működött
3. Csepreg: 10 évig működött
4. Debrecen: egyfolytában működött az egész időszak alatt

5. Gyulafehérvár: 12 évig működött
6. Kassa: 25 évig működött
7. Keresztur: 16 évig működött egy megszakítással
8. Kolozsvár: néhány év kivételével az egész időszakban működött nyomda, sőt a század elején két felszerelés is volt
9. Lőcse: kis megszakításokkal 20 évig működött a tárgyalt időszakban
10. Nagyszombat: egy megszakítással 10 évig működött
11. Németujvár: nem egész egy évig állt fenn nyomdája
12. Pápa: 8 évig működött
13. Pozsony: egy megszakítással 8 évig működött
14. Sárvár: egy évnél kevesebb ideig működött
15. Szeben: 19 évig állt fenn sok megszakítással.

Ha e nyomdák területi elterjedésére figyelünk, mindjárt megállapíthatjuk, hogy a török hódoltság területén nem volt nyomda. Sem az egész 17. század folyamán, sem az előző században. Területileg *négy centrum* alakult ki: 1. Erdély, elsősorban Kolozsvár központtal, 2. Debrecen egymaga is igen jelentős 3. a Felvidék, melynek Lőcse a központja 4. Nyugat-Dunántul ahol több kisebb nyomdahely volt. Nagyszombat szerepét külön ki kell emelnünk, mivel ez volt az ország egyetlen katolikus nyomdája a pozsonyi mellett. A nyomdák jellegét minden esetben maguk az író-nyomdászok, illetve néhány esetben a mecénások szabták meg. A felekezeti különbségek miatti nézeteltérések természetesen időben és térben elterjedve csaknek mindenütt megvoltak, s ez egyik fő oka lett a vándornyomdászok és -nyomdák kialakulásának. Méliusz Juhász Péter XVI. századi megfogalmazása még a következő századra is nagyon jellemző, s a nyomdászorsó nehézségeit világosan körvonalazza:

"... a szegény nyomtatóknak is, sem házok sem jövedelmük...

Annálfogva ... jó műszereket a szegény nyomtatók nem csinálhatnak. ... Tudjátok szerelmes atyámfiái, keresztyének, hogy miként az oskolák, a prédikátorok fészkei megromlanak ez nagy sok háborúság miatt, így az Isten a nyomtatást is, a mi országunkban megfogyatkoztatá." /Idézi BALLAGI 1878, 49-50. p./

Nem véletlen hát, hogy jónéhány magyar könyv külföldön készül el. Ebben a korban ez jelenti a nemzetköziséget: a külföldi iskolák látogatása, a tanult emberek külföldet járása, kapcsolatok teremtése. Szenci Molnár Albert a legtipikusabb alakja ennek a tevékenységnek. Ezért van az, hogy nem Magyarországon levő nyomdák is lényeges szerepet játszanak a korabeli magyar könyvtermelés profiljának kialakításában. 1601-35-ig a következő külföldi városok nyomdái adtak ki magyar nyelvű műveket: Hanau, Heidelberg, Hernborn, Leyden, Nürnberg, Oppenheim, Prága, Zürich. Lát-hatjuk, hogy magyarjaink külföldi orientációjának centruma Németország volt. Így módosultak a régebbi viszonyok /a reneszánsz terjedése kezdetén az itáliai egyetemek játszották a legnagyobb szerepet a magyar ifjak művelésében/. A XVII. század vége felé pedig Anglia és a Németalföld felé fordul a korábbinál nagyobb figyelem. Ezt mutatja a nyomdászok nemzeti hovatartozása is. Legnagyobb részük német vagy német származású, s magyar nyomdász csak elvétve akad közöttük.

Nyomdáink létmódjára már korábban utaltunk, most néhány példán figyeljük meg ennek jellegzetességeit. A kornak rendkívül jellemző jelensége a *vándornyomdász és a vándornyomda*. A XVI. században is megvolt már ez a jellegzetesség, Huszár Gál és Bornemisza Péter működése jó példa rá. Johannes Manlius 1582-től 1604-ig vándorolt az országban. Állomásai: Németujvár, Varasd, Monyorókerék, Németlövő és Sárvár. Ez utóbbi helyen adta ki 1602-ben Magyarai Ist-

ván "Az országokban való sok romlásoknak okairól" című híres művét. Válaszuti András neve kolozsvári és gyulafehérvári nyomtatványokon is feltűnik. A korabeli nyomdászat terjedését vizsgálva a következő jellegzetesség a *családi nyomda*. Ezek közé tartozik a 100 évig fennállt Brewer nyomda, Debrecenben Rheda Pál és fia Péter munkássága. Jakob Klöss és fia is működött Bártfán. A nyomdák *mecénásai* tekintetében is megfigyelhető néhány sajtóosság. II. Rudolf 1584-ben vezette be a nyomdai szabadalmat. Ez királyi jognak nyilvánította a nyomdászatot és szabadalmat egyedül Nagyszombat katolikus nyomdájának adott. Ez az egyik első jele az ellenreformáció érvényre jutásának, amelyik a nyomdászatra is nagy hatással lehetett volna. Ez - szerencsére - nem történt meg, ugyanis a protestánsok vagy nem tudtak, vagy nem törődtek a rendelettel. Hosszabb ideig azok a műhelyek tudtak működni, amelyekben vagy nagy tehetségű és szorgalmu nyomdászok működtek /pl. Lócse/, vagy jó kapcsolatuk volt valamilyen hivatalos szervvel /pl. Debrecen/.

Végül meg kell állapítanunk, hogy a magyarországi nyomdászatot a *társadalmi szükséglet* hozta létre: A protestantizmus híveinek és terjesztőinek az az igyekezete, hogy túl a *szóbeliségen* írásban és minél szélesebb körben elterjessék eszméiket. Ehhez az eszközhöz a katolikus restauráció csak a XVI. század végén nyult, s később aztán egyre intenzívebb módon. Az országos kommunikációt azonban nemcsak a vallási, hanem minden más kérdésben megnehezítette az ország jelentős részének a török uralomtól való függése.

IV.

A kor sajtótermékeit szemügyre véve szintén kézenfekvő a XVI. századi hagyományokból való kiindulás. 1601-től 35-ig több, mint 770 kiadványt nyomtattak /ennyi maradt ráánk/. E harmincöt év termése csaknem annyi, mint az egész előző századé. /XVI. századi első nyomdánk csak 1535-ben alakult./ A továbbiakban /a kolligátumokat egy nyomtatványnak számolva/ ismertetem az időszak nyomtatványainak műfaji és nyelvi felosztását.

Összesen van: 72 műfaj /ez az RMNy 2. szerkesztőinek a felosztása/. Ezek közül a legelterjedtebbek /vagyis egy-egy műfajon belül husznál több nyomtatvány van/:

1. Naptár120 db - közülük csaknem mind magyar nyelvű
2. Vers 91 db - kétharmaduk nem magyar nyelvű, műfajaik: dicsőítő-, köszöntő-, lakodalmi- és gyászvers
3. Vallási vitairat... 61 db - több, mint egyharmada magyar nyelvű és katolikus
4. Imádságoskönyv 31 db - főleg magyar nyelvű: katolikus és evangélikus
5. Énekeskönyv 29 db - elsősorban vallásos jellegű
6. Elmélkedés 27 db - szintén vallásos jellegűek
7. Katekizmus 26 db - főleg református
8. Prédikáció 26 db - több mint a fele magyar nyelvű református
9. Gyászbeszéd 24 db - a nem magyar nyelvű tulsúlyban van.

A műfaji felosztás és a legelterjedtebb műfajok /a naptár kivételével/ az egyházi-vallásos jellegű művek nagy tulsu-

lyát mutatják.

A kiadványok vallásos - világi - nyelvi megoszlásának táblázata

Vallásos-egyházi 311 db /42%/
Világi..... 389 db /53%/
Egyéb 41 db /5%/
Összesen 741 db /100%/

A vallásos-egyházi művek felekezeti megoszlása:

Evangélikus..... 89 db /29%/
Református 84 db /27%/
Unitárius 14 db / 4%/
Katolikus 83 db /27%/
Egyéb vallásos-egyházi 41 db /13%/
Összesen311 db /100%/
Protestáns
összesen: 187 db
/60%/

Világi művek:

Természettudományos 15 db /4%/
Egyéb /szépirod., tudományos irod.
alkalomhoz kötött műfajok/ 374 db /96%/
Összesen 389 db /100%/

Nyelvi szempont:

Magyar nyelvű 428 db /58%/
Nem magyar nyelvű 231 db /31%/
Egyéb 82 db /11%/
Összesen 741 db /100%/

Felekezeti egyházi kiadványok nyelvi megoszlása:

Magyar nyelvű 204 db /75%/
Latin nyelvű 44 db /16%/
Egyéb 62 db / 9%/
Összesen 270 db /100%/

Világi kiadványok nyelvi megoszlása:

Magyar nyelvű224 db /58%/
Egyéb165 db /42 %/
Összesen389 db /100%/

Megjegyzések a táblázathoz:

1. Az "Egyéb" kategória az RMNy 2. szerkesztői, illetve a részletesebben általam sem elemzett művek kategóriája. E kiadványok reális felhasználhatóságát további vizsgálat teheti lehetővé.
2. Szintén szükséges a későbbiekben kolligátumok helyett az egyes műveket vizsgálni. Az itteni eljárás maximálisan 4 %-os megközelítőleg arányos eltérést okozhat az adatokban.
3. A "Világi" kiadványok kategóriájában mindig figyelemmel kell lenni a tekintélyes számú naptárra /120 db/.
4. A felekezeti megoszlás kb. egyenlő /kivéve az unitárius műveket/.
5. Feltűnő a természettudományos művek csekély száma.
6. A magyar nyelv elterjedtsége egyházi művek esetében jellemzőbb, mint a világiakéban.
7. Más szempontok szerint is lehet adatokat nyerni - itt csak a legfontosabbakat vizsgáltam meg.

V.

Befejezésképpen összegezzük az eddigiekből levonható tanulságokat.

Mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy vajon a rendelkezésünkre álló, vagyis reánk maradt művek hűen kifejezik-e önmagukat? Illetve, ha az *elveszett* művekkel is számolhatnánk, ez jelentősen befolyásolná-e vizsgálatainkat? Bármilyen tanulságot csak e módszertanilag fontos probléma megválaszolása után vonhatunk le. Saját anyagával különben is számot kell vetnie minden kutatásnak. E kérdésre a gyakorlat adja, illetőleg már meg is adta a választ. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára a múlt század utolsó negyedében jelent meg, de az azóta felfedezett, előkerült, addig ismeretlen nyomtatványok alapjaiban nem változtatták meg régi sajtótermékeinkről alkotott felfogásunkat, inkább mennyiségi s nem minőségi változást okoztak. Alighanem ez várható a jövőre nézve is.

A nyomtatványok műfaji felosztásánál már ennél megalapozottabb nehézségek jelentkeznek. Csupán a legfontosabbat említem: a *felekezeti besorolások* vitatott kérdéseit, melyekkel az RMNy 2. szerkesztőinek is szembe kellett nézni. Mindez szaktudományunknak arra az általános problémájára világít rá, amelyek a XVI. század végi- XVII. század eleji vallásos mozgalmak elhatárolhatóságának megítélésénél jelentkeznek. A katolikus-protestáns megoszlás a legtöbb esetben nyilvánvaló. Annál kevésbé ilyen azonban a protestáns kategória finomítása, még akkor is, ha az említett elég széles osztályozással /evangélikus-református-unitárius/ dolgozunk. Ezt a kérdést aligha oldhatja meg a több helyre besorolhatóság nyilvántartása, hiszen /például esetünkben is/ éles elhatárolhatóságra van szükségünk. Az egész gondolatmenet egy tisztázatlan pontjának tartom ezt.

Végül elő kell, hogy kerüljön ismét *kiinduló kérdésfelvetésünk* arra vonatkozóan, hogy mit adhattunk e munkával a manierizmus irodalomszociológiájához. Valójában egy-két tétova megjegyzésnél nem többet. /A szociológia egyébként nem azonosítható a statisztikával./ Az igazság az, hogy rendkívül óvatosnak kell lennünk egyrészt azért, mert az ismertetett adatok különböző összefüggésekben feltüntetve másféle "objektivitást" eredményezhetnek, másrészt azért, mert - amint sejteni lehetett - az irodalomszociológia tényeiből következtetni csak áttételesen és minél szélesebb körű vizsgálat alapján lehet. /Például a XVI. századi anyag hasonló feldolgozása után./ Mindez nem jelenti azt, hogy a jelen pillanatban lemondjunk a koncepció, kérdésfelvetés lényegéről, arról hogy irodalomszociológiai indíttatású, induktív megközelítéssel nyerhető eredmény a korszak műveltségének-irodalmának-gondolkodásvilágának jellemzéséhez. A legfőbb tanulság e keretek között az maradt, hogy e problémakör megválaszolásához még igen sok kutatásra van szükség. Ezért mondható a jelen munkára, hogy része egy nagyobb kérdéskomplexumnak. Addig is azonban, míg a teljes kép kitárul, a jelen eredmények más szempontból is hasznosíthatók, főleg azért, mert a magyar irodalom történetének szintetizáló kutatásai e szakaszban eléggé elmaradtak. Ami pedig a további munkát illeti, az előadás elején vázolt vizsgálandó irodalomszociológiai keret teljes tanulmányozása előtt e munka részletkérdései várnak kidolgozásra. Valószínűleg egy-egy város /például Nagyszombat és Debrecen/ irodalomszociológiája összehasonlító elemzésének kell ezután következnie. Az ilyen kontrasztív vizsgálatok módszertani alapot nyújthatnak a későbbiek számára.

E munka csupán eddig. is evidenciaként számontartott tényeket erősíthetett meg, azt, hogy az az időszak, amelyben

magyar, hazai manierizmus feltételezhető, a háboruktól, vallási küzdelmektől, sőt ideológiai válságtól terhes, válságszimpptomákkal tarkított korszak.

Az idézett, hivatkozott és felhasznált irodalom

- BALLAGI Aladár, 1878: *A magyar nyomdászat történeti fejlődése. 1492-1877.* Bp.
- DANKANITS Adám, 1974: *XVI. századi olvasmányok.* Bukarest.
- ESCARPIT, Robert, 1973: *Irodalomszociológia - A könyv forradalma.* 7-119. p. Bp.
- FITZ József, 1959: *A magyar könyv története 1711-ig.* Bp.
- GULYAS Pál, 1929: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XVI. és XVII. században.* Bp.
- HELIKON, 1966. 4. sz.: *Az irodalom szociológiai szemlélete.*
- KLANICZAY Tibor, 1970: *A reneszánsz válsága és a manierizmus.* In: *A múlt nagy korszakai.* Bp. 1973.
- KLANICZAY Tibor. 1971: *Barokk vagy manierizmus?* In: *A múlt nagy korszakai.* Bp. 1973.
- KLANICZAY Tibor, 1975: *A manierizmus.* Bp.
- A KÖNYV és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Összeállította: Kovács Máté. Bp. 1963.
- LÖWENTHAL, Leo, 1973: *Irodalom és társadalom.* Bp.
- TARNÓC Márton, 1973: *A magyar könyv a XVII. század elején.* MKSz 315-327. p. /Benda Kálmán, Székely György, Gyenis Vilmos hozzászólása: 327-331. p./
- TEVAN Andor, 1973: *A könyv évezredes utja.* 114-230. p. Bp.
- TOLNAI Gábor, 1939: *Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az ujkorban.* Bp.
- VAJDA György Mihály, 1966: *A szociológiai irodalomszemlélet változatai.* Helikon, 4. sz.
- VARJAS Béla, 1971: *Társadalom és irodalmi élet viszonya a reneszánsz és barokk idején Keletközép-Európában.* HungIntTudK 5-6. sz. 14-22. p.